

A földhöz kapcsolódó

magyar szólások és közmondások

Noéh Ferenc egyetemi adjunktus

BME Általános- és Felsőgeodézia Tanszék

Kertész Manó így ír „Szokásmondások” című,

első ízben 1922-ben megjelent könyvének bevezetésében:

„A futó idő megváltoztatja a népek

sorsát, életkörülményeit, halomra dönt egy sereg

intézményt, hogy romjaikon újakat építsen; a

nyelv azonban nem mindig engedelmeskedik az

idők rombolásának, hanem konzerváló erejénél

fogva sokszor megőrzi a hajdan korok emlékét

egyes szavakban, kifejezésekben, szólásokban és

közmondásokban, természetesen a megváltozott

viszonyoknak megfelelően megváltozott, tovább

fejlődött jelentésben.” Könyvének végaszavában

pedig így ír: „Azok a szólásaink, közmondásaink,

amelyeknek új jelentése, mint mellékes

képzet, hozzátartozik az eredeti szemlélethez,

túlélhetik a létük alapjául szolgáló életviszonyokat;

viszont azok, amelyeknek hasonlat a szülőjük,

az eredeti szemlélet eltűntével maguk is

hirtelen kivesznek.”

Ebben az írásban arra teszünk kísérletet, hogy

felsorakoztassuk azokat a magyar szólásokat,

közmondásokat és más állandósult szókapcsolatokat,

amelyek valamilyen összefüggésben álltak

vagy állnak szakmánk tárgyával, a földdel; a föld

használatával, birtoklásával, minőségével, a földhöz

fűződő jogokkal, illetve magával a méréssel.

A gyűjteményben vannak olyan kifejezések,

amelyeket ma is értünk és használunk, de bizony

szép számmal akadnak olyanok is, amelyek mára

kikoptak mindennapi nyelvünkéből. Gyakran

már a fennmaradt szólások eredetét is homály

fedí, ezért igyekeztünk magyarázatot is fűzni a

ritkábban alkalmazott vagy kiveszőfélben lévő

szókapcsolatokhoz.

A föld használatának legrégebbi formájával

fűgg össze a „*szedi a sátorfáját*” kifejezésünk.

Amikor ugyanis állattartással foglalkozó nomád

őseink egy-egy szép füves területet lelegeltettek,

és a közelében lévő szálláshelyüket felszámolták,

akkor szedték a sátorfájukat, vagyis a sátor szerkezetének

fából készült tartórúdjaikat, és másik

legelőt kerestek. Manapság a szólást 'útra készül,

felszedelőzködik' értelemben használjuk.

Az új szálláshely kiépítése azzal járt, hogy egy

másik gazdag legelő közelében „*tanyát vertek*”,

vagy „*felütötték a sátorfájukat*”, vagyis ismét

megtelepedtek valahol.

Jóval későbbi eredetű, de még a földközösség

korát idézi a „*nyilat húz*” szókapcsolat. A falu

határa közös tulajdonban állott, és a föld használatához

a község minden lakójának egyenlő

joga volt. A méltányosság azt kívánta, hogy mindenki

egyenlő nagyságú, egyenlő minőségű és

a falutól egyenlő távolságban fekvő földdarabot

művelhessen. Ezért aztán a községi – közösségi

– földekből táblákat alakítottak ki oly módon,

hogy azok külön-külön azonos minőséget képviseljenek.

Ezután mindegyik ilyen táblát anynyi

egyenlő nagyságú darabra osztották, ahány

igénylő volt, majd következett a nyílhúzás, nyílvetés

vagy nyílvonás. Ehhez a földek azonosító

számát vagy jelét rárótták egy-egy nyílvesszőre,

és ezután a jogosultak mindegyik dűlő nyílkötegéből

kihúztak egyet-egyet. A nyílhúzás véletlene

döntötte el, hogy az illető a nyilasnak, nyílnak

vagy nyílföldnek nevezett dűlő melyik darabját

használhatta a következő időszakban. A „nyilat

húz” tehát azt jelenti, hogy ’sorsot húz’, ’kisorsol

valamit’.

„*Eb osztotta, nyíl hozta*” – mondták tréfásan a

nyílhúzás után annak, aki a sorsolást végezte.

Két fél között gyakori perdöntő eszköz volt – s

ma is az – az olyan sorshúzás, ahol két különböző

hosszúságú nyílvessző, pálca, szalmaszál vagy

gyufaszál közül kell húzni. Az jár jól, vagy az

választ először, akinek a hosszabbik szál jutott.

Aki tehát a „*rövidebbet húzza*”, az rosszabbul jár,

vesztes marad a vetélkedésben.

„*Szomorú, mint akinek nem jutott dinnyeföld*”

– mondták arra, aki el volt szontyolodva. De kinek

is nem jutott dinnyeföld, s miért éppen az?

A dinnye – csakúgy, mint a káposzta vagy a kender

– azok közé a növények közé tartozik, amelyeknek

nem mindegy, milyen földbe kerülnek.

(Régi külterületi térképeink tanúsítják, hogy az

ilyen különleges adottságú földterületeket szá-

mos községben külön is kezelték, így aztán sok

faluban volt 'Kenderföldek' vagy 'Káposztás' nevű

dűlő. Komlónak például ma is van Kenderföld

nevű városrésze.) Voltak és vannak az országnak

olyan tájai, ahol a dinnyetermesztésnek különleges

hagyományai és szakemberei éltek. Minthogy

azok a vidékek minden dinnyekertészt nem

tudtak eltartani, a földdel ott nem rendelkező

dinnyések másfelé kerestek helyet, ahol dinnyét

termelhettek. Az uradalmak, a nagyobb földek

birtokosai, néha a városok szívesen osztottak ki

területeket erre a célra; általában részes: feles

vagy harmados művelésbe. Aki viszont későn

indult neki, hogy dinnyeföldet szerezzen, azzal

könnyen előfordulhatott, hogy már nem maradt a

számára, s így bizony bánkódhatott.

Az erősen elkeseredett ember jellemzésére

másik szólásunk is van: *„Úgy búsul, mint akinek*

káposztaföld nem jutott”.

Nem csak dinnye vagy káposzta, hanem bármilyen

más növény termesztésére is adtak ki

részes földet. A földhasználat ellenértékeként a

'részes' bérlő a termés bizonyos kikötött hányadát

vagy annak pénzbeli ellenértékét adta a

földtulajdonosnak. Az ilyen fajta elszámolási formából

ered a „*felibe-harmadába*” kifejezésünk.

Akkor mondjuk ezt, amikor arra utalunk, hogy

valaki valamilyen dolgát nem teljes szívvel, csak

felületesen, kényszeredetten végzi.

Az 1945. évi földosztáskor vált szállóigévé a

Magyar Kommunista Pártnak az a jelmondata,

amely szerint „*a föld azé, aki megműveli!*” Ennek

a párja volt: „*Földet vissza nem adunk!*”

De lapozzunk vissza most újra a magyar történelemben!

A 12. század végén uralkodott *III. Béla* királyunk

1181-ben elrendelte, hogy az ügyeket

– köztük a birtokügyeket is – „az írás bizonyosságával

erősítsék meg”, és az így keletkező iratok

őrzésével (részben már megírásukkal is) káptalanokat,

konventeket, érsekségeket bízott meg.

A legnevezetesebb „hiteles helyek” az országos

hatáskörű budai és székesfehérvári káptalan, a

leleszi és a jászói konvent, valamint az egri és

a kalocsai érsekség voltak. A hiteles helyek az

általuk kiadott oklevelet másolatban, az általuk

csak megerősített többi oklevelet pedig kivonatossan

lemásolva őrizték meg. Közreműködésük

kötelező volt a birtokkal kapcsolatos bármilyen

eljáráskor, így tehát hivatalból mindent tudtak az

ország birtokviszonyairól, s magukról a tulajdonosokról

és családjaikról. Ezért mondták aztán

a nagy tudású és a legkülönfélébb kérdésekben

jártas emberre, hogy *„valóságos káptalan a feje”*

vagy, hogy *„több esze van, mint az egész káptalannak”*.

Ezzel szemben az, aki valamire nem

tud válaszolni, ma is azt mondja, hogy „*nem vagyok*

én káptalan, hogy mindent tudjak”, ha pedig

nem tudunk valamit megjegyezni, vagy nem

emlékszünk valamire, azt feleljük, hogy „*nem*

káptalan az én fejem”. A 'káptalan' eredetileg

egy-egy katolikus püspökség kanonokaiból álló

testület volt; később a kifejezést magára a levéltárra

is értették, és nevezték így azt az egyetlen

kanonokot is ('káptalan ember'), aki a hiteles hely

képviselésében eljár.

Nagy Lajos királyunk 1351-ben úgy rendelkezett,

hogy a nemesi birtok kizárólag a nemzetségen

vagy a családon belül örökölhető, vagyis az

ősi birtoknak a család kezén kell maradnia. Ha

azonban fiú utód nem volt, a lányokat a birtoknak

csak egynegyede illette meg. Innen ered a „*leányágra*

szállott” szólás, ami azt fejezi ki, hogy a

szóban forgó dolog pusztulóban van, veszendőbe

fog menni.

Két másik – immár elfelejtett – közmondásunk

is ebbe a sorba tartozik: „*Leányágra szakadt jószágnak*

vesznie kell” és „*Leányágra szállt jószág*

egy a bitanggal”. A 'jószág' szónak itt 'birtok' a

jelentése, a 'bitang' pedig régies értelmezésében

'kallódó, gazdátlan'. A közmondások tehát azt a

– nyilván gyakori – tapasztalatot öntötték szavakba,

hogyan szokott egy kézben maradni az

a vagyon, amelyet leány örökölt.

„*Osztályos atyafiak*” – mondták régen a közös

ősök vagyonát megörökölt rokonokra, maga az

'osztály' (teljesebb nevén az 'osztályrész') pedig

az örökségből jutó vagyonrész volt. Innen ered

az a régi közmondás, hogy „*egyenlő osztály nem*

támaszt hadat”, vagyis ha az örökösök egyenlően

részesülnek a vagyonból, akkor nem keletkezhet

közöttük viszály. Az örökség elosztásakor derül

ki, hogy valaki valóban jó rokon-e, vagyis „osztozás

próbálja meg a jó atyafit” és „*ha osztozás*

után is szeretik egymást, akkor jó testvérek”.

Az örökösödés körébe tartozik az a közmondás

is, amely szerint „*Rokont illet a juss!*”, vagyis a

hagyatékhoz (a 'juss'-hoz) az atyafiaknak van joguk.

Egészen mást jelent az, ha valaki „*megkapta*

az apai jusst”: ezt arra a gyermekekre mondták,

akit az apja elnászpángolt, vagy arra, akit erősen

elverték.

„*Sovány örökség a puszta nemesség*” – így

szól a következő régi közmondás, amelyik azt

fejezi ki, hogy nem sokat ér a nemesi származás,

ha vagyon nem jár vele. A nincstelen vagy

szegény nemeseket *bocskoros nemeseknek* mondták.

Nekik még a nemesi mivoltuk jeleként kötelező

sarkantyús csizmára se telt, hanem a helyett

kénytelenek voltak jobbágy módjára bocskort

viselni. Náluk valamivel tehetősebbek voltak a

hétszilvafás nemesek. Az elnevezés az általuk

birtokolt földterület kicsinységére utal: földjükön

csupán hét szilvafa fért el. Aki pedig már teljesen

tönkrement és lerongyolódott, arra azt mondták,

hogy „*nincs már még a telekjéből se*”. A teljesen

elszegényedett, föld nélkül maradt kishemesekről

szólt az a tréfás régi mondás is, hogy „*nemes úr*

volt, de elhordták a fazekasok a földjét” – már

hogy apró csuprokat készítsenek belőle...

A vagyon kerülhetett valakihez csalárd úton

is. Márpedig ami „*ebül gyűlt, ebül vész el*”.

A szólás azt a tapasztalatot önti szavakba, hogy

a tisztességtelen úton, nem munkával szerzett

jószág könnyen elvesz, hamar elúszik. Ugyanez

az értelme ennek a régi közmondásnak is: „*Ebül*

jött marhának ebül kell elmenni”. Manapság is

használatos ez a szólás „*Ebül szerzett jószág ebül*

vész el” formában.

Aki valakit – különösen földtulajdonost –

nincstelenné tesz, az „*kihúzza alóla a földet*”,

vagy „*kihúzza a földet a lába alól*”. Aki más

szilárdnak gondolt létalapját megsemmisíti, az

„*kihúzza a talajt a lába alól*”. Aki pedig már

olyan szegény, hogy semmije sincsen, az „*az Isten*

földjén lakik”.

Az olyan birtokra – akár földre, akár más értékre

–, amellyel könnyelműen, gondatlanul bánnak,

s így tönkremegy, ma is azt mondjuk, hogy

„*ebek harmincadjára jut*”. A kifejezés a vámnak

egy hajdani formájával van kapcsolatban. A 'harmincad'

annak a vámnak a neve és mértéke volt,

amelyet a kincstár, a város vagy más kiváltságosok

javára szedtek, amikor az áru átlépte a

vámhatárt. Ilyenkor az áru harmincadát vagy az

ennek megfelelő pénzbeli ellenértéket kellett leróni.

Ennek emlékét őrzi a pesti Harmincad utca,

amely már 1817-ben ezt a nevet (Dreissigst Gasse)

viselte, hiszen ott, a mai Gerbeaud-ház helyén

állt a harmincadhivatal épülete. De ki volt az,

aki az ebek harmincadjára került? Valószínűleg

az, akit a kutyák vámostak meg, s így elemózsiás

tarisznyája, ruhája, esetleg testi épsége is bánta a

kóbor kutyák támadását.

Aki mellékutakat keresett, hogy – az alkalmasint

éppen a földesurat illető – harmincadvámot

megtakarítsa, az „*elszökte a harmincadot*”. Nem

biztos viszont, hogy jól járt, hiszen a vízi átkelőkön,

a hídon vagy a réven is kellett fizetnie, s így

meglehet, hogy „*amit a vámon nyert, elvesztette*

a réven”. Történhetett éppen fordítva is: „*amit a*

vámon vesztett, visszanyerte a réven”. Napjainkban

is használjuk az idézett szólásokat, amikor

azt akarjuk kifejezni, hogy az egyik helyen

vagy egyik módon megszerzett nyereséget elnyeli

egy másik helyen, más okból előálló veszteség.

A vámhelyre különben gyakran már a település

neve is utalt: Magyarország mai helységnevei

között nyolc is van, amelyik a 'vámos' előtagot

viseli; közöttük Vámosgyörk, Vámosmikola, Vámosoroszi.

„*Pusztá malmon, száraz gáton vámot nem vehetsz*”,

vagy „*Pusztá malmon, bomlott hídon nem*

sok vámot szedsz”. A ’puszta malom’ ebben az

esetben a lepusztult, működésre képtelen malmot

jelenti, amelynek molnára sincs; a ’száraz gát’ azt

jelzi, hogy nincs víz a folyóban, amely a malmot

hajtáná; a ’bomlott’, korhadt hidat pedig senki

sem használja. Az idézett két közmondást két

értelemben is használták. Egyrészt arról szóltak,

hogy ami nem működik vagy nem használható,

az jövedelmet sem hajt, másrészt azt fejezték ki,

hogy attól, akinek semmije sincs, nem is lehet

elvenni semmit.

Ha a területén áthaladó út használatát a földtulajdonos

meg akarja tiltani, ma is megteheti. Ma

tilalomtáblát helyeznek ki, régen „*tilalomfát*”,

azaz a tiltást jelző oszlopot vagy karót ütöttek az

út mellé. Ha valaki korlátozásokkal vagy tiltásokkal

akadályozni akar valamit, ma is azt mondjuk,

hogy „*tilalomfákat állít*”, ha pedig – épp ellenkezőleg

– tabukat rombol, akkor „*ledönti a tilalomfákat*”.

A megálljt parancsoló, a tiltás jelképévé

váló személyt „*élő tilalomfa*”-ként szoktuk emlegetni;

a kifejezés forrása *Arany János* Toldija.

Ha valaki mégis a tilosban közlekedett, arra

egyes vidékeken azt mondták, hogy *„egérúton*

jár”.

Ha a tilalomfa nem bizonyult elegendőnek,

erősebb eszközöket kellett alkalmazni a tiltás

érvényesítésére: járhatatlanná kellett tenni az út

bevezető szakaszát. Ilyenkor történt az, hogy a

gazda *„beárkolta az útját”,* vagy *„bevágta az útját”*

az áthaladónak. Utóbbi esetben az út menti

fákat vágták ki olyan módon, hogy azokból az

átkelést meggátló torlasz alakuljon ki. Az eljárásból

keletkezett szólásnak az volt a jelentése, hogy

'meggátol valakit a célja elérésében', vagy 'megakadályoz

valamit'.

Éppen ellenkező az értelme az „*utat nyit*” szólásunknak.

Ezt akkor mondjuk, ha valaki egy

másik számára valamit lehetővé tesz.

A régi malmokat háromféle energia működtette.

A 'szárazmalmokat' állati erővel hajtották,

a szélmalmokat az időszakosan fújó szél, a vízimalmok

kerekét pedig a folyóvizek forgatták.

A malomállítás joga is a földnek, illetve a folyóvíznek

a birtoklásához volt kötve, vagyis földesúri

jog volt. A vízimalmokhoz és a vízimolnárokhoz

a szólásoknak egész sora kötődik.

Előfordult, hogy egyes hatalmaskodó nagyurak

valamely pataknak egyszerűen új medret ásattak,

s így eltérítették azt a vizet, amely korábban más

tulajdonos malmát hajtotta. Ide vezethetők vissza

a következő közmondások: „*Minden malom a*

maga kerekére hajtja a vizet”, és „*Minden molnár*

a maga malmára hajtja a vizet”, azaz mindenki

a maga érdekeit tartja szem előtt, a saját hasznát

keresi. Akinek a „*malmára jár a víz*”, annak nyilván

kedveznek a körülmények, ha pedig kapóra

jön neki valami, az *„jó víz a malmára”*. *„Könnyű*

az őrlés, csak víz legyen”, mondták, ha megvolt az

anyagi fedezet valamire, s így gond nélkül elintézhető

lett, amihez csak pénzre volt szükség.

Ha valaki önkéntelenül, esetleg éppen szándéka

ellenére mást segít, másnak az érdekeit

mozdítja elő, az *„más malmára hajtja a vizet”*.

Ugyanezt fejezte ki ez a szólás is: *„ez a víz más*

malmot hajt”.

Ha valaki elhallgattatott, letorkolt másvalakit,

az *„megállította a malmát”*.

A molnárnak nem volt mindig munkája. Aratás

után bőven volt örölnivaló, de a következő nyár

elején már csak a tehetősebbek számára dolgozott.

Akkor se forgott a malomkerék, ha a patak vize

a szárazságban elapadt, akkor viszont, ha bőven

volt víz a malmot hajtó patakban, ő se volt szűkiben

a munkának, s következésképpen a pénznek.

Ezért mondták, hogy *„a molnár is akkor iszik legtöbb*

bort, mikor sok a vize”. Innen származik az a

találós kérdés is: *„Ha vize nincs, azt iszik, ha vize*

van, bort iszik; ki az?” A válasz: a vízimolnár.

Az őrlésért általában nem pénzt kellett adni,

hanem az őrlőni vitt gabona bizonyos részét, az

őrlési vámot. Innen ered az a közmondás, hogy

„molnár sem vesz két vámot”, értsd: nem szabad

ugyanabból a dologból kettős hasznot húzni. Aki

megdézsmált valamit, arra pedig azt mondták,

hogy *„kivette, mint molnár a vámot”.*

A malom fenntartása azonban pénzbe került,

nem is kevés pénzbe. Erről szól az a bölcsesség,

hogy *„Négy vájja mindennap az erszény fenekét:*

rossz óra, rossz malom, ó kocsi, vén szőlő”.

A tehetősebb jobbágyok osztatlan egész úrbéri

telken gazdálkodhattak. A középkori jobbágytelek

vagy úrbéri telek elég nagy kiterjedésű föld

volt; mai mértékkel mérve valóságos földbirtok.

Megkülönböztettek belsőségi és külsőségi telket.

A belső telek házhelyből, udvarból és kertből állt,

a külső pedig szántóból, rétből, legelőből. Az

előbbi mérete általában egy királyi hold volt (körülbelül

fél hektár), utóbbié pedig a föld minősége

és országrészek szerint is változó módon húsz

és hatvan hold (tíz és harminc hektár) között váltakozott.

A beltelek a jobbágy tulajdonát képezte,

szabadon adhatta-vehette is, a külterületi telek

viszont a földesúr tulajdona volt. Aki egy teljes

telket bírt, azt „*telkes jobbágy*”-nak nevezték.

Hogy ez a társadalmi ranglétrának jeles foka lehetett,

bizonyítja az a régi szólás, amely így szól:

„*Nekidülleszkedik, mint az egész telkes paraszt*”.

A gőgös, fennhéjázó emberre mondták ezt.

A jobbágy adózott az egyháznak és a földesurának.

Adójának legfontosabb két eleme a pénzben

vagy természetben fizetendő adó (angaria)

és a munkában végzett szolgáltatás (a robot vagy

másképpen az úrdolga) volt. Az adók egyike az

egyháznak fizetendő papi tized volt, másika pedig

a földesúri tized, másként a második tized

vagy kilenced (nóna). A tized szó latin megfelelőjéből

(decima) alakult 'dézma' szavunk. Ezek

előrebocsátása után vegyük sorra az innen származtatható

szólásainkat.

„Hányják-vetik, mint a dézsmán szedett gabonát”

vagy *„hányják-vetik, mint a dézsmabúzát”*–

mondják arra a holmira, amelyet gondatlanul,

felelőtlenül, gazdátlanként kezelnek. A *„dézsmát*

kell venni a szaván” és a *„dézsmálni kell a szavát”*

szólások olyan emberre vonatkoznak, akinek

nem szabad bármit elhinni, mert nem minden

igaz, amit mond. Aki meglakolt valamiért, arra

azt mondták, hogy „*megadta a dézsmát*”. Az

olyan dolog pedig, ami „*kiadta a dézsmát*”, az

már nem teljes, abból bizony hiányzik valami.

Aki „*kiveszi belőle a dézsmát*”, az belekóstol valamibe,

amiből nem is kínálták, vagyis megdézsmál

valamit. A „*Magad kádjáról dézsmálj!*” azt

fejezi ki, hogy a másét bántani nem szabad.

A dézsma egyik formája volt az, amikor a

jobbágy az urának a konyhája számára tejjel,

tojással, baromfival, aprómarhával szolgált. Valószínűleg

ő maga is szomorú volt, amikor meg

kellett válnia egyik-másik állatától, de az ezzel

kapcsolatos szólások mégis inkább amazokat

mondják bánatosnak: *„Szomorúan néz, mint a*

dézmabárány”, és „Mosolyog, mint a dézmabárány”.

Arra mondják ezt, akiről lerí a bánat;

aki fanyarul, kelletlenül, szomorkásan mosolyog.

„Megkívánják tőle, mint az úrdolgát” – mondták

akkor, ha valakit neki nem tetsző dologra

kényszerítettek. A jobbágy robotjának kényszerűségére

emlékeztetett az a szólás, amelyik azt

mondta a munkáját ímmel-ámmal végző emberről,

hogy az „*csak urbáriumosan dolgozik*”. Igaz,

azt is mondták, hogy „*bolond ember az, aki az*

úrdolgán megerőlteti magát”.

A Dózsa-féle parasztfelkelés után a jobbágyság

szabad költözködésének joga megszűnt. A „*röghöz*

kötött” állapotnak a feloldására később született

törvények ellenére a jobbágyok egy helyben

lakásának kényszere még évszázadokig megmaradt.

Ennek szomorú emlékét őrzi a „*földhöz*

ragadt szegény” kifejezés.

Az adózás valamikori rendszerével függ össze

az „*egy füst alatt*” szólásunk is. Füstpénz volt a

neve annak az adónak, amelyet nem portánként,

azaz telkenként, hanem házanként, vagyis 'füstönként'

kellett fizetni. Azok a jobbágycsaládok,

amelyek egy ház közös kéményén át eregették a

füstöt, együttesen fizették a füstpénzt. A fordulatot

mai nyelvünkben olyankor használjuk, ha azt

akarjuk kifejezni, hogy ugyanazzal a fáradtsággal,

egyúttal egyszerre több dolgot is el lehet végezni.

A XIV. századtól kezdve vált szokássá, hogy

a nemesség a királyi kincstár számára időnként

rendkívüli adót szavazott meg, amelyet természetesen

újra csak a jobbágyoknak kellett megfizetniük,

mégpedig portánként, vagyis egész

jobbágytelkenként. Ilyenkor az adózók összeírására

'róvókat' küldtek ki a falvakba, akik az adóköteleseket

számba vették. Ez úgy történt, hogy

egy fadarabra felrótták az adó alá eső portákat.

Ehhez persze végig kellett járniuk az egész falut,

végig kellett menniük minden utcán. Innen ered

a „rója a falut” és a „rója az utcát” kifejezés,

ami tehát annyit tesz, mint 'házról-házra jár' és 'a

faluban kóborol'. Ha valakinek „*sok van a rovásán*”,

az nem csak azt jelentette, hogy nagy kocsmái

tartozása gyűlt össze; arra is értették, hogy

régen fizetett adót. Az olyan községet, amelyben

a királyi róvó egyetlen olyan vagyonos jobbágyat

se talált, akinek teljes, azaz adóköteles telke lett

volna, „*rovatlan falunak*” nevezték.

A XX. század elején az Alföld néhány vidékén

még „*egy rovásos föld*”-nek mondták a körülbelül

nyolc hold kiterjedésű szántóföldet. Ez az

elnevezés is a rovással összeírt egykori adó emlékét

őrizte; ennyi volt az a terület, amely után már

adót kellett fizetni.

A „*kiveti az adót*” kifejezés a középkori számoláshoz

kapcsolódik. A számolás ugyanis kövecskékkel,

kukorica- vagy babszemekkel történt,

amelyeket bizonyos szabályok szerint az

asztalra vagy porba húzott vonalak alá és fölé

kellett helyezgetni, ide-oda vetni. Ennek a számolásnak

a neve számvetés volt, s ebből ered az adó

kiszámításának az elnevezése is.

Ha valaki gyanakszik valamire, vagy gyanít

valamit, olyankor használja azt a fordulatot, hogy

„él a gyanúperrel”. Ez a szólásunk is középkori
eredetű. Az Árpád-kor idejében még nem ismerték
a fellebbezés intézményét. Az Anjou-korban
alakult ki az a szokás, hogy amennyiben a peres
felek valamelyike kezdeményezte, akkor a
per a vármegyei bíróságtól a királyi kúria elé
kerülhetett. A magasabb fokú bíróság illetékességét
olyankor állapították meg, ha a panaszos
a vármegye bíráit elfogultaknak, azaz gyanús
bíráknak tartotta. A 'gyanúperrel él' kifejezés
jelentése eredetileg tehát az lehetett, hogy valaki
a számára kétséges, gyanús bírák ellen védelmet

keresve ügyének felsőbb bíróság előtti tárgyalását

kérte.

Középkori ítéletek szövegében szerepeltek ezek

a zord kifejezések: 'fővesztés' és 'jóságvesztés'.

Aligha szorul magyarázatra, hogy egy ilyen verdikt

nyomán a vádlottat lefejezték, és a birtokát:

ingó és ingatlan vagyonát elkobozták. Olyankor

is használták a „*fő- és jóságvesztés terhe mellett*”

vagy a „*fejvesztés terhe alatt*” fordulatokat,

amikor valakit a legnagyobb nyomatékkal akartak

figyelmeztetni arra, hogy valamilyen parancs

teljesítésének megtagadásáért vagy valamiféle tilalom

megszegéséért a legsúlyosabb következményeket

kell viselnie. Manapság ezeket – szerencsére

már csak tréfás szófordulatként – olyankor

mondjuk, ha valakit arra akarunk figyelmeztetni,

hogy valamit okvetlenül meg kell tennie.

Ha valaki erősen elfoglalt ember, annak minden

ideje „*be van táblázva*”, vagyis le van kötve.

Ennek a fordultnak mindennapi használatakor

nem is gondolunk arra, hogy a kifejezést valamikor

az ingatlan-nyilvántartás teherlapjával

kapcsolatban használták: amikor a telekkönyvi

hivatal az adósságot a birtokra terhelte, akkor

azt bejegyezte az adós ingatlanának teherlapjára,

'rátáblázta' vagy 'betáblázta'. Eredeti jelentése

tehát 'adósságot a telekkönyvben az adós ingatlanára

írat'.

A földek minőségének jellemzésére számtalan

olyan szólásunk volt, amelyeket napjainkban

már nemigen használunk, de többségük ma sem

igen szorul magyarázatra. Nyilván rossz föld

az, amelyikről úgy szólnak, hogy

„nem érdemes mást vetni bele, csak bukfencet”,

azaz hogykár belé a vetőmag.

Az se lehet dicséret, hogy

„olyan rossz föld, hogy a szarka is éhen veszne

rajta”, és az sem, ha egy földről azt mondják,

hogy *„fiskálist kellene vetni bele”*. (Úgy látszik,

üggyvédből kevéssel is beérné a magyar nép...)

A homok talajok silány termőképességéről szól

az a rigmus, hogy *„ha csak a homokföld terem,*

szűken telik meg a verem”. A terméketlen, semmi

hasznot nem hozó terület *„csak azért van,*

hogy lyukas ne legyen a föld”. A *„sovány földön*

silány az aratás” régi közmondásunk ellenben

már képes beszéd: jelentése az, hogy ’ahol a

szükséges feltételek hiányoznak, ott a munkának

nem sok eredménye lesz’. Ugyancsak átvitt értelme

van annak a közmondásnak, hogy „*a homok*

is elissza az esőt, de azért nem terem”. Jelentése:

’a naplopók is éppen annyit fogyasztanak, mint a

dolgos emberek, csak éppen semmi hasznot nem

hajtanak’.

Ezzel szemben viszont „*az a föld jó, amelyik*

hallja a kakasszót”, vagyis a faluhoz vagy a tanyához

közelebbi föld jobban terem, mert valószínűleg

különb művelést, több trágyát kap, mint

a távoli határban fekvő. Nagyon termékeny, igen

jó föld az, amelyik *„az Isten hóna alatt van”*.

A látszat ellenére nem a földről szól, hanem a

sötét hajú lányokat, menyecskéket dicséri az a

közmondás, amelyik úgy tartja, hogy *„fekete föld*

termi a jó búzát”. A *„termékeny talajra hull a*

mag” kifejezést sem akkor szoktuk ma már használni,

amikor a föld termőképességéről akarunk

beszélni, hanem amikor arról van szó, hogy egy

ismeretet a tanulók, egy gondolatot a közönség

könnyen befogad, szívesen magáévá tesz. Egy régi

közmondás szerint „*nyugodt föld jobban termi*

a búzát”, ami annyit jelentett, hogy a nyugalmas,

békés körülmények között végzett munka eredményesebbnek

fog bizonyulni.

Számtalan szólás és közmondás foglalkozik a

gazdálkodás mikéntjével. „*A földet a gazda lába*

nyoma hizlalja”: akkor boldogul a gazda, ha

gyakran jár kint a földjein, és maga is utánanéz

a mezei munkáknak. *„Gazda szeme hizlalja a*

jószágot” – mondjuk ma is, csak nem gondolunk

rá, hogy a jószágot eredetileg itt sem ’állat’,

hanem ’birtok’ jelentésével értették. Ugyanezt

fogalmazza meg az a mondás is, amelyik szerint

„nincs annál jobb ganéj, mint amit a gazda a

maga csizmáján visz ki a földjére”. Egy rétközi

szólás szerint *„a szőlőt pipahamuval kell trágyázni”*,

ami viszont egyenesen azt jelenti, hogy

az eredményes szőlőművelés állandó jelenlétet

kíván. Ha pedig *„alszik a gazda, alszik a birtok”*,

vagyis ha valaki nem jár utána a dolgainak, akkor

azok nem is fognak haladni.

Már az udvar képéről megismerszik, hogy rendes

vagy hanyag-e a ház ura: „*Amilyen az udvar,*

olyan a gazda”. Viszont ha az udvar gyepes, az

arra vall, hogy szegény a ház gazdája, hiszen még

jószága sincs, amelyik a fűvet tépdesné. A közmondás,

amely ezt megfogalmazza így szól: „*Pázsitos*

udvaron lakik a szegénység”.

Ami jó jövedelmet hoz, az „*fizet, mint a köles*”.

A szólás alapja az, hogy mivel a köles sem a föld

minőségére, sem az időjárásra különösebben nem

érzékeny, ezért a termelése általában kifizetődő.

Ez a szólás manapság két értelemben is használatos;

olyankor is mondjuk, ha valami nagy hasznot

hajt, de olyankor is, ha valaki valamire – esetleg

feleslegesen vagy könnyelműen – sok pénzt ad ki.

Utóbbi esetben inkább a 'fizet, mint a katonatiszt'

lenne a helyénvaló.

A kölest emlegeti egy olyan közmondás is,

amelyik azt fogalmazza meg, hogy a sikerért

gyakran kockázatot is kell vállalni: „*Aki a madártól*

fél, az ne vessen kölest!”

„Jól kapált kiskert második mészárszék”.

A mészárszék jövedelmező üzletnek számított,

így hát ez a régi közmondás arról szól, hogy a

jól gondozott kert is tisztességes jövedelmet hozhat a

házhoz.

Mindenki olyan eredményre számíthat, amilyenre

a munkája vagy a tettei alapján érdemes.

Ezt fejezi ki gyakran használt közmondásunk:

„*Ki mint vet, úgy arat*”. Ugyanez a gondolat más

tájakon vagy régen másként fogalmazódott meg:

„*Aki nem vet, nem is takar*” vagy „*Aki szűkőn*

vet, szűkőn arat”. A ’takar’ jelentése itt ’termést

betakarít’. A mindennapi takarékosagra int viszont

az a régi közmondás, amely szerint „*marokkal*

hintik a magot, nem vékával.” A véka régi

űrmérték volt, mértéke vidékenként is, koronként

is változott; legutóbb és legtöbb helyen 31 literes

vékát használtak. Vékának hívták azt a fából készült

edényt is, amellyel a terményt mérték.

„*Aki ocsút vet, gazt arat*”. Ez a közmondás

arról szól, hogy rossz cselekedeteknek csak rossz

következményei lehetnek, „*a rossz mag mindenütt*

megterem” pedig azt állítja, hogy a silányság

életképesebb a jónál, a rossz példa könnyebben

ragad. Ennek ellenpárja éppen azzal biztat bennünket,

hogy ami alkalmas, szép és helyes, az

nehézség nélkül szaporodik és fejlődik; annak a

kedvezőtlen körülmények sem ártanak, azaz „*a*

jó mag porban is kikél”. „*Aki jó magot vet, jó*

aratást vár”– mondják arra, aki jól előkészítette

az ügyét, és ezek után joggal számít sikerre.

Ha tehát valaki jó búzát akar aratni, annak

tisztességgel meg kell művelnie a földjét. Erről

szól az a régi közmondás, amelyik úgy hangzik,

hogy *„aki tiszta búzát akar aratni, háromszor*

kell annak ugart szántani: első a szántás, második

a keverés, a harmadik az igazi elvetés”.

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki ez a közmondás

is: *„Egy szántás egy kenyér, két szántás két*

kenyér, három szántás három kenyér”. Az se

mindegy, hogy hogyan történik a szántás: aki

jó mélyen szántott, arra azt mondták, hogy *„az*

alsó emberekig szánt”. Nem tudjuk, alsó embereken

az ördögöket vagy az eltemetett halottakat

értették. „*Mélyen szántó gondolat*” az olyan,

amelyik a dolgok lényegét, rejtett összefüggéseit

tárja fel.

Aki nem dolgozott a gazda kedvére úgy, ahogyan

ő megszokta és szerette volna, arra azt

mondta, hogy „*nem tud az én ekémen szántani*”.

Aki pedig többre vállalkozott, mint amennyire a

képességeiből, erejéből futotta, arról úgy vélekedtek,

hogy „*erdőt szánt, pedig gyepet se szánthatna*”.

Ha valaki nem végezte el becsülettel a

munkáját, az ne is számítson sikerre: „*Aki nem*

szánt, gazt arat”, vagy „*szántatlan földön gaz*

szokott teremni”. Az se mindegy, hogyan gondozza

aztán a gazda a földjét, hiszen a gazos föld

nem terem jól, a gyom irtása viszont haszonnal

jár, hiszen növeli a termést: „*Minden szekér dudva*

egy köből búza”. A köből is régi űrmérték: két

vékával egyenlő, vagyis 62 liternyi.

A munkánkat úgy kell elvégeznünk, hogy

hiba benne ne maradjon. Ezt fejezi ki az „*Úgy*

szánts, hogy boronálni lehessen” régi közmondás.

A szántásról és a boronálásról szól ez a

szólás is: *„Nem tudok én annyit szántani, amenynyit*

te ne boronálnál”, de ez már megint képes

beszéd: azt fejezi ki, hogy a másik jobban győzi

szóval, mit én; mindenre van valami válasza. Aki

meg aztán igen jámbor ember, arra azt mondják,

hogy *„szántani lehet rajta*”.

Ha valaki nem műveli a földjét, az *„parlagon*

hever”. Az ilyen birtokra mondták, hogy *„Parlag*

Péteré lett a föld”, meg hogy *„Parlag Péter*

kapálja, Muhar Maris gyomlálja”. Ha valakinek

gondozatlan volt a birtoka, arra egyik-másik vidéken

azt mondták, hogy *„a nyulak trágyázzák a*

földjét”. Másutt a föld nélküli, nincstelen emberre

használták ezt a mondást. A *„parlagon terem*

a gaz” szólás pedig azt – a maga korában talán

általánosabb érvényű igazságot – fejezte ki, hogy

a tanulatlan ember hajlamosabb a bűnre.

A hitvány, munkakerülő, naplopó emberek is

megvannak valahogy. Ezt a tapasztalatot a régiek

ebbe a közmondásba sűrítették: *„Az ördög se*

szánt, se vet, mégis élél”.

Nagy rang volt a régi falun, ha valaki „négyökrös

gazda” volt, és igen gazdagnak kellett lennie

annak, akinek „*hat ökör járt ki az udvarából”.*

A nóta is úgy szól, hogy „*szeretnék szántani,*

hat ökröt hajtani”... Bezzeg akiről úgy tartották,

hogy sose gazdagszik meg, arra azt mondták,

hogy „*ő se veri fel a föld árát”.*

Akinek földje vagy telke van, annak többnyire

szomszédjai is vannak. A szomszédsággal – és

különösen a rossz szomszédsággal – egész sereg

szólás és közmondás foglalkozik.

„*Rossz szomszédság török átok*”– mondjuk

ma is *Arany János* nyomán, ha kellemetlen

szomszédjainkra panaszkodunk. Aki ellenséges

viszonyban van a szomszédjával, azt „*megverte*

a törökök átka”, vagy „*fejére telt a török átk*a”.

„*Nincs három nagyobb csapás, mint a csepegős*

ház, rossz szomszéd, rossz feleség”, vagyis az a

legszerencsétlenebb, akinek a háza teteje beázik,

összeférhetetlen természetű a szomszédja és házsártos

az asszonya. Akkor biztos békében élhetünk

a szomszédjainkkal, ha korlátozzuk velük

az érintkezést. Ezt fejezi ki az a közmondás, hogy

„a jó sövény a legjobb szomszéd”. Az is helyesen

jár el, aki a *„maga sövényéhez köti a lovát”*, mert

hiszen az ilyen ember nem avatkozik a más dolgába.

Kizárólag a saját dolgaival törődik az is, aki

megfogadja a tanácsot, hogy *„mindenki a maga*

portája előtt seperjen”.

„A jó hírnevet nem gátolja meg a sövény”–

mondják annak a kifejezésére, hogy az igazi érdemnek

hamar híre terjed. Nem használ viszont

„tűz ellen sövény”. Ez arról szól, aki ügyetlenül

védekezik valami ellen, és ezzel még nagyobb

bajba sodorja magát.

Némelyik vidéken gyepűnek is hívták a többnyire

birtokhatárt kijelölő sövényt, s ha ezt tudjuk,

érthetővé válik az a szólás is, hogy „*nekimegy*,

mint vak a túskegyepűnek”: vigyázatlanul

nekimegy valaminek.

Gyepűnek nevezik a két szomszédos birtok

között megmunkálatlanul, gyepesen hagyott keskeny

földsávot is. Különösen szőlőkben még ma

is találni ilyen határokat. Köves vidéken ezekre a

gyepűkre rakják ki a föld megmunkálásakor kikerülő

kisebb-nagyobb kődarabokat is, s azok között

a nyugalmat és meleget kedvelő hüllők szívesen

fészkelnek. Erre a tapasztalatra alapozott, és

a régi szomszédok közötti békesség fontosságára

utalt az a már nem használt közmondás, amelyik

azt tanácsolta, hogy *„ne bolygasd a régi gyepűt,*

kígyó jön belőle!” Azt fejezte ki, hogy nem jó az

egyszer már lezárt, esetleg valamikor kellemetlen

ügyeket újra elővenni, mert abból könnyen háborúság

támadhat.

Akinek a földje szomszédos az enyémmel, azt

csak egy barázda választja el az én szántómtól:

„barázdás velem”. Az ilyen földek azonos minőségűek

szoktak lenni. Ezt az egyformaságot

a borsodi népnyelv az emberi tulajdonságokra is

kiterjeszti; a szókapcsolat így nem csak a szomszédságra

utal, hanem arra is, hogy valamilyen

tekintetben egyformák vagyunk.

Egyformák vagyunk az irigységben is. Ez ütközik

ki belőlünk, amikor a másét mindig szebbnek

vagy jobbnak látjuk, mint a magunkét. Ennek

fanyar tükre az a közmondás, hogy „a szomszéd

rétje mindig zöldebb” és ennek régi változata:

„gazdagabb a szomszéd vetése”.

Sok háborúság származik abból, ha valaki nem

tartja tiszteletben a másét, és földjének megszántásakor

nem ügyel a birtokhatárra. Nem rendes

ember az, aki *„elszántja a más földjét”* vagy *„elkeríti*

a más kertjét”.

Az ebből származó károk elkerülésére szolgál

az a tanács, hogy *„jókor kaszálj, későn szánts!”*

E szerint a kaszálással igyekezni kell, hogy a

szomszéd le ne kaszálhassa azt, ami nem az övé,

szántani viszont később tanácsos, hogy az esetleg

elszántott földünket vissza lehessen szántani.

Ugyanez az értelme az „*elől arass, utol szánts!*”

közmondásnak is.

Az előzőkkel szemben átvitt értelmet takar a

„*más kertjében kapálgat*” szólás. Illetlen szavak

helyett így fejezték ki, hogy valakinek a szeretője

másnak a felesége. Hasonló volt a jelentésük a

„*más rétjébe vágta a kaszáját*” és a „*máséba vágta*

a sarlóját” szólásoknak is: ezeket is arra mondták,

aki elszerette valakinek a feleségét vagy a kedvesét,

bár használták őket abban a jelentésben is, hogy

’megdézsmálta valaki másnak a tulajdonát’, ’lopkodja

a másét'. „*Egy földet szántanak*” – mondták

azokra a legényekre, akiknek ugyanaz a lány volt a

kedvesük. Aki pedig „*valaki mellett tapodja a földet*”,

az erősen forgolódik a kiszemeltje körül.

Olyat is megtesz egyik-másik ember, amit nem

volna szabad; ezt vallotta be – némi jóindulatú

azonosulással talán – az a régi közmondás, amely

így szólt: „*Tilosba is bevág a kasza*”. Akiről azt

mondták, hogy „*más tinóján szánt*”, az bizony

nemigen szeretett dolgozni, inkább a másik ember

munkájából élt.

A gazdálkodással és az időjárással összefüggő

népi megfigyeléseket szövegbe foglaló rigmusok

némelyikét még ma is használjuk, például: „*ha*

Vízkereszt vizet ereszt, kövér lesz a szőlőgerezd”,

vagy „*hogyha csordul Vince, teli lesz a pince*”.

Ezek azt a tapasztalatot fogalmazzák meg, hogy

abban az évben, amikor Vízkeresztkor, január

6-án, meg Vince napján, január 22-én enyhe idő

van, jó szőlőtermés várható. A január 25-ei Pál

nap is nevezetes fordulópont, mert ha ilyenkor

ködös az időjárás, akkor abban az évben járvány

fog pusztítani: „*Ha Pál fordul köddel, ember elvész*

döggel”; viszont „Ha Pál fordulása tiszta,

bőven terem mező, puszta”. Ha később, Gyertyaszentelő

Boldogasszony napján, február 2-án süt

a nap, és a medve meglátja az árnyékát, akkor

még hosszú és hideg tél várható, ezért „*ha fénylik*

gyertyaszentelő, az íziket vedd elő!” Ma már az

’ízík’ szó is magyarázatra szorul. Szegény helyen

téli takarmányként a kukoricaszár szolgált. A tehén

lerágta róla az elszáradt leveleket, s az így

visszamaradt csupasz kukoricakóró volt az ízík,

más vidéken ízék. Ez felaprítva pompás tüzelőanyag

volt, ami nagyon elkelt a háznál, ha már

fogytán volt a fa, és késett a tavasz. Mindenki

tudja, hogy jégtörő Mátyás napja február 24-én

van. Ha ilyenkor fagyos az idő, akkor utána megenyhül,

de ha langyos az időjárás, akkor Mátyás

nap után még hideg és havazás várható. A jéggel

tehát úgy áll a helyzet, hogy *„Mátyás tör, ha talál,*

ha nem talál, csinál”. Később azután *„Sándor,*

József, Benedek, zsákkal hoznak meleget”,

vagyis március közepén már enyhe, tavaszias

időjárás szokott lenni. *„Eljött Márton szürke*

lovon”– mondták, ha november 11-én havazott.

Úgy tartották, nem jó a gabonának, ha már november

végén hó takarja a vetést: „*András napi*

hó vetésnek nem jó”.

A föld megmunkálásával kapcsolatos a „*dűlőre*

jut valakivel”, a „*dűlőre jut valami*” és a

„*dűlőre visz valamit*” szólásunk is. Az elsőt akkor

mondjuk, ha sikerül valakit meggyőznünk

valamiről, ha megegyeztünk vele valamilyen

ügyben. A másodikat akkor használjuk, amikor

– többnyire hosszabb, kellemetlen huzavona után

– végre megoldódik valami. A harmadik arról

szól, hogy valakinek – nehézségek legyőzése árán

– sikerült valamit elintéznie. A szólás eredetére

több magyarázat is létezik. Az egyik szerint a

'dűlő' itt 'dűlőút' jelentéssel értendő, s az a gazda

jutott dűlőre, aki a szántással a földje végén húzódó

dűlőútra kiérve a barázdának vagy az egész

szántásnak is a végére jutott. A másik magyarázat

szerint is a dűlőút szerepel a szólásban, a

kifejezés azonban nem a szántással, hanem a termények

behordásával kapcsolatos. A megrakott

szekérrel közlekedő gazda ugyanis addig nemigen

érezhette magát biztonságban, amíg a süppedő

szántóföldön haladt; csak akkor sóhajthatott

fel, amikor a lovak vagy ökrök a szilárdabb dűlőútra

értek, más szóval 'dűlőre jutottak' a teherrel.

A harmadik magyarázat egészen másutt, az erdőművelés,

közelebbről a favágás körül keresi az

igazságot: a művelet akkor fejeződik be, amikor

a fa eldől vagy eldőlt. Ha valami elintéződik, megszűnik

kérdés lenni, valóban szoktuk mondani,

hogy „*eldőlt az ügy*”, „*eldőlt a kérdés*”.

Még talányosabb a „*kőhöz legyen mérve*” szólás.

Az ország több táján, még Székelyföldön is

használták. Három jelentését is számon tartják.

Mondták olyankor, amikor azt akarták kifejezni,

hogy valakinek a hetvenkedő beszédét hiszik

is, meg nem is. Mondták bocsánatkérésként egy

nem egészen illendő kifejezés használatakor; de

leginkább babonás, védő erejű mondásként használták

olyankor, amikor másnak a sebe helyét

mutatta meg valaki sajátmagán, s úgy gondolta,

hogy ez a varázsigé megmenti őt attól, hogy neki

magának is ilyen seb, fekély, szemölcs, kiütés,

daganat keletkezzék a testén. Ilyenkor úgy is

mondták, hogy „*neki legyen mérve*”. Az ezektől

többé-kevésbé eltérő egyéb változatok és a teljesen

különböző jelentések arra utalnak, hogy a

szólás eredete és eredeti értelme meglehetősen

homályba veszett. Szerintünk elképzelhető, hogy

a magyarázat az ókortól használatos határkövekhez

kötődik. Amint tudjuk, a birtokhatárokat már

a rómaiak is kőhasábokkal jelölték meg. Az ilyen

maradandóan rögzített helyektől, kövektől végzett

méréseket bizonyosan mindig pontosabbnak

tartották, mert ami 'kőhöz volt mérve' az mindig

ugyanazt az eredményt adta. A 'kőhöz mérve'

tehát eredetileg azt jelenthette, hogy 'pontosan

ugyanolyan'; 'éppen ott van' a másik testén is a

seb, ahol az enyémen mutatom. (Erre a mérnöktől

jövő magyarázatra természetesen a nyelvészek

nyugodtan válaszolhatják azt, hogy „*aki minek*

nem mestere, gyilkosa az annak”...)

Egészen másról szólt az, hogy „*kimérik a helyét*

valakinek”. Ezt fenyegetésként használták;

azt jelentette, hogy 'eltávolítják', 'kiteszik a szűrét'.

Ha pedig „*kimérték neki a ház hosszát*”, az

annyit tett, hogy elcsapták a munkahelyéről. Aki

„*lemondott a házhelyről*”, az bizony elköltözött

ebből az árnyékvilágból, aki ellenben „*eladta a*

szőlőföldet”, az csupán elszelelt, meglépett.

Akinek nagyon kevés földje volt, arra azt

mondták, hogy „*annyi a földje, hogy keresztül*

ugorhatja”. De a föld sosem volt elég: a magyar

paraszt földszeretete és a föld utáni vágyakozása

nevezetes volt. Ezt fejezte ki ez a közmondás

is: „*A holt embernek elegendő földje van, de az*

élőnek nincsen”, vagyis 'sok embernek csak akkor

elégül ki a földéhsége, amikor már be kell

érnie annyi földdel, amennyit a sírja elfoglal’.

Ennyi a legszegényebb embernek is jut: „egy ő/

földje mindenkinek van.” Aki fennhéjázó módon

viselkedett, és azt akarták érzékeltetni, hogy

azért ő sem különb ember, mint a többi, azaz ő is

ugyanolyan sírba kerül majd, mint a másik, arra

azt mondták, hogy „*ő is megéri három sing földdel*”.

Még ennél is kisebb terület egy „*talpatnyi*

föld” vagy egy „*talpatnyi hely*”.

A 'sing' más szólásokban is meg-megjelenik.

A sing régi hosszmérték volt; egyharmad ölnyi.

Egy öl 1896 milliméter, egy sing tehát valamivel

több, mint 63 centiméter. Ennél hosszabb volt a

– különösen textíliák mérésére alkalmazott – másik

mérték, a rőf, amely az ország különböző vidékein

más és más hosszúságú volt, legtöbbször

azonban 78 centiméter. Nem csak magát a mértékegységet

hívták singnek és rőfnek, hanem az

ilyen hosszúságú mérőeszközt is; innen származott

aztán a textilkereskedők 'rőfös' elnevezése

is, hiszen a rőffel mérték az árút.

„*Nem singgel mérik az embert*”– mondták;

azaz nem az a döntő az emberek megítélésében,

hogyan mekkorára nőttek. „*Ha elhúzta a singet,*

húzza ki az araszt”– hangzott a következő szólás,

vagyis aki hosszú ideig kibírta, bírja ki még a

hátralevő kis időt is. Hasonló a szerkezete, mégis

más a jelentése a következő, de szintén mértékegységekre

épülő mondásnak: *„Ha elhúztad az*

őlet, húzd el az araszt is”. Ez arra buzdít, hogyha

valaki egy munkának a nagyját már elvégezte, ne

hagyja elvégezetlenül a hátralevő apraját se. *„Ki a*

singet ellopta, a rőföt is nála keresik”. Ez a közmondás

arról példálózik, hogy akire valamilyen

vétek egyszer már rábizonyult, azt máskor is meg

fogják gyanúsítani hasonló bűn elkövetésével.

„*Rossz rőffel mér*” – mondták arra, aki hibásan,

tévesen ítelt meg valakit; aki pedig részrehajlóan

alkot ítéletet valakiről vagy valamiről, arról ma

is azt mondjuk, hogy „*nem egyforma mértékkel*

mér” vagy „*különböző mértékkel mér*”. Már pedig

„*amilyen mértékkel te mérsz, oly mértékkel*

kapod vissza” – mondták a régiek, figyelmeztetve

arra, hogy velünk is úgy bánnak majd, amiként

mi bántunk másokkal. Ide sorolható a mai politikai

újságírásban különösen elterjedt kifejezés is,

a „*kettős mérce*”.

A „*zsinórmérték*” viszont nem mértékegység,

hanem eredeti jelentésében ’valaminek az irányát

megszabó kifeszített zsinór’. Amikor ez a szó

manapság a választékos beszédben megjelenik,

olyankor ’a helyes magatartás elfogadott szabályait’

értik rajta. Aki azonban túlzásba megy, elveti

a súlykot, az *„túllépi a mértéket”, „túlmegy*

minden mértéken”, „nem ismer mértéket”.

Az idősebb földmérők még tanulták, hogyan

kell nagyobb hosszat három-, négy-, ötméteres

mérőlécekkel megmérni. A mérés előkészítésül

meg kellett jelölni a távolság kezdő- és végpontját

összekötő egyenest. Ehhez egy bekrétázott zsinórt,

úgynevezett csapózsinórt használtak, amelyet

a végpontok között kifeszítettek, és aztán

– mint a húrt – megpattantották, hogy a kréta

egyenes nyomot hagyjon a mérőpályán, kijelölve

így a mérőeszköz helyét. Ez a csapózsinór két régi

szólásban is szerepel. *„Eljár a csapózsinór mellett”*–

mondták arra, aki rendetlenül, kicsapongó

módon élt. Más vidéken éppen azt jellemezték

vele, aki szófogadó, rendszerető ember hírében

állott. *„Néha a csapózsinór is kijebb üt”* – ezt

olyankor mondták, ha az is eltért az előírásoktól,

akinek épp az lett volna a dolga, hogy a rendre

ügyeljen. Olyan értelme is volt, hogy 'semmi sem

működik tökéletesen.' Az is megszegi a szabályokat,

eltér a kijelölt rendtől, aki *„a línéán kívül*

hág”, hiszen átlép egy kijelölt vonalat.

A mérőszalagok megjelenése előtt az említett

mérőléceken kívül mérőláncot és mérőkötelet is

használtak a távolságok meghatározására. Ennek

emlékét örökítik meg *„az ördög mérte, elszakadt*

a lánc” és *„az ördög mérte azt a mérföldet,*

akkor is kötele elszakadt” szólások. Olyankor

mondták ezeket, ha valami a kelleténél hosszabbnak

bizonyult, illetve ha valaki mérföldnyinek

mondott egy távolságot, amiről aztán kiderült,

hogyan sokkal több annál. *„Még a leghosszabb országútnak*

is van vége”, vigasztalta a közmondás

azokat, akik úgy gondolták, hogy valaminek sosem

fog vége szakadni.

Ami aztán igen-nagyon messze van, az a *„hetedhét*

határon is túlra” esik (ahol már a kurta

farkú malac túr; legalábbis a magyar népmesékben).

Az is messze földön él, aki *„a harmadik*

határban” lakik. A ’határ’ több olyan szólásban

megjelenik, amelyet ma is használunk, és

magyarázat nélkül is értünk: „*mindennek van*

határa”, „*határt szab valaminek*”, „*túlmegy*

minden határon”, „*nem ismer határt*”, „*túllépi*

a határt”, „*a határ a csillagos ég*”. És ki az, aki

„*meghúzza a határt*”? Nos, éppen a földmérő;

latin nevén a ’finítor’. (A ’finis’ latin szó jelentése

ugyanis ’határ’.)

A térképek széléről költözött be a szólások világába

a ’szélrózsa’, az égtájak irányát mutató, négy

vagy nyolcágú csillag alakú ábra. „*A szélrózsa*

minden irányába”, illetve *„a szélrózsa minden*

irányából” – mondjuk ahelyett, hogy ’mindenfelé’,

illetve ’mindenfelől’. Aki eltéveszti a helyes

irányt, téved, félreért valamit, az mai nyelvünkön

„el van tájolódvá”. A másik azonban, aki kiismeri

magát valamiben, az *„tudja, hogy merre hány*

méter” vagy *„tudja, merre hány lépés”*.

Manapság használt szókapcsolattal *„mélypontra*

süllyedt”, vagy *„mélyponton van*” az, aki vagy

ami ’nagyon alacsony szintre jutott’. Vele ellentétben

„csúcson van”, akinek igen jól megy. Az is elérte

valaminek a legmagasabb fokát, aki vagy ami

„a tetőfokára hágott”, „tetőpontjára érkezett”. De

mert *„hegyet völgy nélkül az Isten sem teremtett”,*

ezért aztán *„minden hegynek van egy völgye”*

vagy másként *„minden hegynek szokott lejtője*

is lenni”, így hát senki sem emelkedhet fel olyan

magasra, hogy onnan egyszer le ne bukhatna. Aki

„a lejtőt járja”, annak rosszra fordult a sorsa. Aki

pedig egyszer rossz útra tért, az aligha javul meg,

vagyis *„a lejtőn nehéz megállni”.* Mégis valami

ilyesféle történik *Jókai* aranyemberével, *Tímár*

Mihállyal, aki azon vívódik, merre induljon: lefelé

vagy „*felfelé a lejtőn*”. Akit ütöttek, s fájdalmában

jajveszékelt, arra azt mondták, hogy „*keserű*

neki a lejtő”. Ennyit a hegyidomtanról...

Amint látjuk, „*se vége, se hossza*” azoknak a

szólásoknak, amelyek szakmánkkal összefüggésbe

hozhatók. Bár „*a papír türelmes*”, meglehet,

hogy az olvasó már megelégte ezt a szöveget,

amelyben a szerző „*hetet-havat összehordott*”.

Ezért hát ideje, hogy ideírjuk: „*itt a vége, fuss*

el véle!”

IRODALOM:

– *O. Nagy Gábor*: Mi fán terem?; Gondolat Kiadó,

1957

– *O. Nagy Gábor*: Magyar szólások és közmondások;

Gondolat, 1966

– *Békés István*: Napjaink szállóigéi; Kossuth,

1968

– Magyarország autóatlasza; Cartographia, 1973

– Magyar értelmező kéziszótár; Akadémiai Kiadó,

1975

– *Kertész Manó*: Szokásmondások; Helikon Kiadó,

1985 (1. kiadása: 1922)

– *Bogdán István*: Régi magyar mértékek; Gondolat,

1987

– *Vajay Szabolcs*: A máltai rend magyar lovagjai;

Magyar Máltai Lovagok, 2002

– *Szvák Gyula* szerk.: Magyarország uralkodói;

Pannonica Kiadó, 2003

– *Forgács Tamás*: Magyar szólások és közmondások

szótára; Tinta Könyvkiadó, 2003

– *Mészáros György*: Budapest teljes utcanévlexikona;

Sprinter Kiadó, 2004